

ДЕРЖАВНА МОВА ЯК ЗАСАДА КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Наукові праці МАУП. Серія Юридичні науки, 2018, вип. 56(2), с. 111–118

<https://doi.org/10.32689-2522-4603-2018-02-111-118>

Одним із напрямів захисту державних інтересів є політика держави, спрямована на утвердження та розвиток державної мови як засади конституційного ладу. Визначальним для цієї діяльності є наявність дієвого та збалансованого законодавства у сфері мовних відносин.

Останнім часом питання статусу державної мови в Україні обговорюється як у суспільстві, так і в наукових колах. Це зумовлено насамперед невідповідністю задекларованих положень та реальною мовною ситуацією у державі. Важливим аспектом для правильного визначення значущості державної мови є віднесення її до однієї із засад конституційного ладу. Загально прийнято, що конституційний лад — це встановлений Конституцією України порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, система суспільних відносин, що гарантуються, забезпечуються і регулюються законами, прийнятими відповідно до Основного Закону. Він виражається в основоположних засадах організації та функціонування держави, які визначають форму та способи організації держави, забезпечують права і свободи людини і громадянина та характеризують країну як конституційну державу.

Елементи конституційного ладу розглядаються як цілісна система гарантованих і забезпечених Конституцією і законодавством принципів та основ демократичного устрою суспільства. Саме конституційний лад визначає форму держави, будучи відмінним у різних державах. На його становлення та розвиток впливають безліч факторів, як-то: історія і традиції народу на певній території, ступінь політичної і правової культури суспільства, рівень демократичності суспільного життя, що впливає з форми правління та політичного режиму в державі. Права та свободи, що закріплені у конституції, а також їх захист та реалізація, впливають на правове виховання громадян та їх ставлення до політичного і суспільного ладу в країні.

Мовні відносини у суспільстві були об'єктом дослідження багатьох вчених: Р. Сушко, М. Левицький, К. Тищенко, О. Лук'яничков, Д. Новіков, К. Карелов, В. Машика, Т. Харків, М. Кочерган та ін.

Мета статті — систематизувати та конкретизувати накопичений матеріал щодо зазначення державної мови та визначення її як засади конституційного ладу.

Ступінь реальності та забезпечення конституційного ладу в державі залежить значною мірою від суспільства, його самосвідомості, ставлення до Конституції та законів країни, які, своєю чергою, залежать як від правового виховання, так і від внутрішнього ставлення населення до держави загалом. При цьому конституційний лад безпосередньо впливає на стан і розвиток суспільства. Він встановлює основні засади законодавства, правовий статус органів держави, принципи будови суспільного життя, гарантує непорушність і невідчужуваність загально визнаних природних прав і свобод людини. Конституційний лад являється каталізатором або інгібітором, що прискорює або спиняє розвиток держави та суспільства взагалі залежно від засад та принципів, які пропагує.

Конституційний Суд України вже наголошував, що державна мова є складовою конституційного ладу в державі, і, зокрема, зазначав: “Положення про українську мову як державну міститься у розділі I “Загальні засади” Конституції України, який закріплює основи конституційного ладу в Україні. Поняття державної мови є складовою більш широкого за змістом та обсягом конституційного поняття “конституційний лад”. Іншою його складовою є, зокрема, поняття державних символів. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові (ч. 3 ст. 5 Конституції України). Положення ст. 10 Конституції України, як і інших статей розділу I “Загальні засади”, можуть бути змінені тільки у порядку, передбаченому її ст. 156, шляхом прийняття закону, який затверджується всеукраїнським референдумом” [1].

Згадуючи історичний шлях української держави та її народу, не можемо не відзначити вікове пригнічення та узурпацію нації, що виражалося значною мірою саме у пригнобленні та забороні української мови з метою роздроблення та знищення українського народу. Століттями в Україні нав'язувалася думка, що мова в житті людини є другорядною вартістю, етнографічним явищем. З цього приводу влучно висловився видатний чеський мислитель Павло Шафарик: “Народ, що не усвідомлює значення рідної мови для свого вищого духовного життя і сам її покидає й відрікається, виконує над собою самовбивство” [2, 3]. Через заборону рідної мови, українське населення намагалися “поставити на коліна”, перетворивши їх у людей без нації, гідності, поваги до себе та до рідної держави. Протягом довгих років український народ боровся за свою незалежність, що виражалося у праві розмовляти і думати українською.

Українська мова є значущим символом української держави, одним із стовпів національної ідентичності, що стоїть поряд із культурою, історією та релігією. Здолавши тернистий шлях, вона зайняла врешті свою законну нішу, коли була визнана Конституцією України нарівні з прапором, гербом і державним гімном. Близько 45 млн осіб у світі розмовляють українською мовою. Вона входить до третього десятка найпоширеніших мов світу, що де-

монструє її розповсюдженість поза межами країни та цінність для етнічних українців, які з тих чи інших причин на даний момент не проживають на території України.

Існує думка, що українська мова “відображає формування українців як етносу, що склався у VI–XVI століттях унаслідок інтеграції нащадків трьох слов’янських племен — полян, деревлян та сіверян за участі груп іраномовного та тюркомовного степового населення” [3, 23]. У XVIII–XX століттях українська мова, зазнаючи значного притиску з боку польської та російської влади, потребувала якнайшвидшого закріплення у статусі не тільки державної мови серед населення держави, а й гаранту самотутності та ідентичності української нації.

З огляду на насильницьку русифікацію України, проблема якої набула особливого загострення в останні роки, різко постало питання щодо охорони національної самотутності України та консолідації нації загалом на основі української культури, що у значній частині ґрунтується на українській мові, як єдиній національній і державній. Саме з мови та народу, що нею розмовляє, починається держава — відберіть у народу мову, і наче Вавилон паде ціла нація, зруйнована внутрішнім розколом та поваленням конституційного ладу.

У процесі становлення і розвитку будь-якої сучасної держави зазвичай виникало мовне питання. Мова є комунікативною складовою діяльності людини. Завдяки мові людина опановує середовище свого існування, отримує традиційні уявлення про суспільство та наявні в ньому знання. Мова об’єднує людей навколо спільної історії, культури та літератури [4, 140]. Процедура надання переваги певній, “єдиній” мові — копіткий та довгий процес, який, тим не менше, являється обов’язковою основою формування конституційного ладу та держави взагалі. Присвоєння мові статусу “державної” полягає у самій природі держави, у її історичному покликанні. Правова, цивілізована держава зобов’язана не лише захищати населення певної території від зовнішніх посягань і підтримувати внутрішній порядок у країні, а й створити єдине суспільство — цілісне, гармонійне, зі спільними інтересами, які воно готове відстоювати й охороняти.

Суспільство — це складний механізм, у якому, часом, існує безліч суперечностей і конфліктів як особистих, так і класових або етнічних. Тому завдання держави — об’єднати його, перетворивши у злагоджений ефективний організм, здатний планомірно інтегрувати свої зовнішні та внутрішні ресурси з метою розвитку та підвищення рівня самосвідомості нації.

Загально визнано, що провідну роль в об’єднанні та зміцненні суспільства відіграє мова, яка є суспільним явищем. З одного боку, мова створюється і розвивається суспільством, з іншого — без неї не було б суспільства [5, 22]. Як показує історичний досвід, саме мова виступає керівним важелем у механізмі духовної єдності громадян у певній країні. Мова — найвагоміший здобуток кожної людини та усього суспільства, вона об’єднує людей та підтримує згуртованість нації.

У сучасних умовах державна мова є одним з головних елементів будь-якої національної держави. Не є винятком і Україна як унітарна держава.

Це знайшло своє закріплення у ст. 11 Конституції України, відповідно до якої держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Тому в національних державах державна мова, звичайно, є головним об'єднувачим чинником суспільства і їй, як одному з основних символів державності, приділяється значна увага.

Наприклад, після здобуття Італією незалежності в 1861 р., італійська мова переживала важкі часи. Нею володіла лише незначна частина населення країни — з-понад 25 млн італійців тільки 600 тис. розмовляло державною мовою. “Італію створено, тепер треба створити італійців”, — під цим лозунгом розпочалась кропітка робота над програмою возвелчення та утвердження італійської мови. Саме завдяки цій програмі свого часу вдалося об'єднати громаду Італії в єдине патріотичне суспільство, що на сьогодні зайняло вагомий нішу у світовій ієрархії.

Відчувши натиск англійської мови, французькі урядовці, розуміючи небезпеку роздробленості країни через ігнорування населенням державної мови, розпочали боротьбу за чистоту французької мови. 1972 року у Франції було накладено заборону щодо вживання французько-англійського суржику при здійсненні повноважень органами державної влади. У 1975 році уряд Франції пішов ще далі, прийнявши закон, який вимагав використовувати французьку мову також в інших публічних сферах суспільного життя. При цьому було введено відповідні покарання і порушники закону притягувалися до жорсткої юридичної відповідальності. У законі про вживання французької мови, прийнятому Національними зборами й Сенатом Франції 4 серпня 1994 року, було не лише проголошено, що “французька мова як державна, згідно з Конституцією, є важливою складовою частиною самобутності і національного надбання Франції”, а й призначено суворі санкції за ігнорування цього законодавчого акта.

Як приклад розглянемо одну з найсучасніших та розвиненіших країн світу — Японію. Населення Японії має відмінну рису, спільну для всієї нації — велику повагу до історії і традицій своєї держави. Значною мірою саме завдяки збереженню пошани до минулого, до нелегкого історичного шляху, пройденого нацією, та до державної мови, зараз Японія займає доволі високі позиції на світовій арені. Вона дуже бережливо ставиться до своєї спадщини, у тому числі мовної, дбає про неї, вбачаючи її ключовим елементом у конституційному ладі країни. Для становлення, розвитку та всебічного функціонування мови створено продуману структуру державних закладів, найвищі позиції серед яких мають Державний інститут японської мови та Інститут культури радіо і телепередач. Маючи владні повноваження, ці установи проводять безперервний моніторинг відповідних сфер суспільного та політичного життя країни, стежачи за додержанням мовного законодавства. Від державного службовця до простого кур'єра усі підпадають під категорію осіб, зобов'язаних виконувати приписи законів про мову. Засоби масової інформації займаються активною пропагандою японської мови на ряду з повагою до національних традицій та історії країни.

З прийняттям 28 червня 1996 року на 5-й сесії Верховної Ради України 2-го скликання Основного Закону, державною мовою в Україні було визнано українську мову. Згідно зі ст. 10 Конституції України “Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом” [6].

Таким чином українська мова була закріплена на законодавчому рівні, але процедури захисту та санкцій щодо невиконання “мовної” статті не було передбачено. Навколо цього питання нерідко виникали суперечки, піднімалися питання стосовно обов’язковості застосування державної мови органами державної влади і місцевого самоврядування, а також їх посадовими особами. На жаль певний відсоток населення не вдосконалив свої знання з української мови з часу проголошення незалежності України і повною мірою не виконує правову норму, виражаючи цим протест проти застосування “мовної статті” Конституції України. Крім того, у зв’язку з використанням української мови у всіх сферах суспільного життя, у тому числі навчальному процесі у державних навчальних закладах України, актуальною проблемою завжди була необхідність розвитку та застосування мов національних меншин, а також їх вивчення і використання в освітньому процесі.

З метою врегулювання означених питань і припинення суперечок щодо застосування конституційної норми, за поданням народних депутатів України, Конституційний суд України розглянув на пленарному засіданні справу щодо офіційного тлумачення окремих положень ст. 10 Конституції України. У Рішенні Конституційного суду України від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 про офіційне тлумачення ст. 10 Конституції України зазначено: “Положення частини першої статті 10 Конституції України, за яким “державною мовою в Україні є українська мова”, треба розуміти так, що українська мова як державна є обов’язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п’ята статті 10 Конституції України)” [1].

Дане рішення, здавалося, повинно було поставити крапку у спірних питаннях стосовно державної мови в Україні, але реалії такі, що і на сьогодні суперечки щодо застосування державної мови та її захисту як елементу конституційного ладу являються досить поширеними. Україна є багатоетнічною та багатомовною державою, що створює у країні коло осіб, якому більш комфортно та зручно спілкуватися мовою тієї чи іншої етнічної групи, незалежно стосується це особистого спілкування чи виконання посадових або інших обов’язків. При цьому українська мова не досить міцно закріпилась з моменту проголошення незалежності серед населення країни та є вразливою перед натиском іншомовного населення.

Після ухвалення 28 лютого 2018 року Рішення Конституційного суду України № 2-р / 2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності)

Закону України “Про засади державної мовної політики” та визнанням ухваленого у 2012 році Закону України “Про засади державної мовної політики” неконституційним [7], питання щодо регулювання статусу української мови як державної, набуло нової хвилі актуальності.

З’явилась потреба у як найшвидшому прийнятті нового закону про державну мову, який би не тільки визначив українську мову як єдину державну мову в Україні, а й створив правову основу для забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Доцільним є також прийняття загальнодержавної програми розвитку і використання мов в Україні, а також чітке визначення та розподіл функцій впровадження державної мовної політики та контролю за дотриманням законодавства.

Нині існує ряд законопроектів щодо врегулювання статусу української мови на загальнодержавному рівні. Найбільшу підтримку серед громади та політиків отримав законопроект “Про забезпечення функціонування української мови як державної” від 9 червня 2017 року № 5670-д, який не лише визначає статус української мови як офіційної державної мови в Україні, а й передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність за порушення норм закону.

Законопроект було ухвалено Верховною Радою України у першому читанні, чим створено фундамент законодавчого врегулювання питання “державної мови”. Згідно з проектом закону єдиною державною мовою в Україні є українська, а спроби запровадження в Україні офіційної багатомовності всупереч Конституції України і встановленій конституційній процедурі провокують мовний розкол країни, міжетнічне протистояння та ворожнечу і спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу [8].

Як бачимо, прийняття відповідного закону є надзвичайно важливим, адже всупереч нормам українського законодавства, наперекір статті Основного Закону, який має першочергове значення на території української держави, ст. 10 Конституції України являється фіктивною і не виконується повною мірою. Вважаємо, що причиною подібного нехтування нормами права є не лише недостатнє правове та патріотичне виховання, а й відсутність державного примусу та відповідного контролю у цій сфері. Отже, парламент України насамперед зобов’язаний сприяти створенню належних умов для забезпечення і захисту мовних прав і потреб українців, за допомогою права закріпивши статус української мови як державної не тільки “на папері”, а й гарантувати втілення відповідних норм у життя. Важливо переглянути механізм забезпечення впровадження та виконання законодавства, як створенням нових інституцій із забезпечення реалізації мовного закону, так і у повному використанні потенціалу вже існуючих структур та посадових осіб, наділених владними повноваженнями.

Володіння державною мовою та її використання посадовими і службовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування є однією з обов’язкових умов для стабільного статусу української мови як державної. Адже саме найвищі ланки державного управління своїм прикла-

дом показують обов'язковість втілення конституційних норм та запоруку їх забезпечення державою, а чіткі санкції за порушення законодавчих норм гарантують не лише усунення існуючих порушень, а й виступатимуть профілактичними методами в майбутньому. Обереігаючи державну мову, відповідний закон захистить та збереже національно самобутність України, а також її конституційний лад, адже публічне приниження чи зневажання української мови можна прирівняти до наруги над державними символами України, посяганням на її історію та культурну спадщину, вікові здобутки і державний суверенітет.

Законопроект № 5670-д “Про забезпечення функціонування української мови як державної” багато в чому наслідуює досвід успішних світових держав і потребує якнайшвидшого прийняття на державному рівні. Він забезпечить необхідну цілісність та єдність українського народу та держави. Дозволить громадянам України розглянути українську мову не тільки як мову свого громадянства, а й як історичне підґрунтя формування цілої нації, її довгої боротьби за свободу та незалежність.

Закон не може обмежити громадянина України у виборі мови або мов для приватного спілкування, але для забезпечення цього нормативно-правового акта в арсеналі держави є не тільки жорсткий примус. Існують безліч методів реалізації державної самосвідомості — виховання у громадян поваги та гордості за власну націю та любов до державної мови. Українці зобов'язані не просто знати та вивчати українську мову — вони повинні бути навчені поважати, любити її та добровільно використовувати у всіх сферах суспільного життя, а не лише в ситуаціях, які регламентує законодавство. Повага до традицій та мови являється важливою складовою цільної та патріотичної нації.

Отже, державна мова є невід'ємним атрибутом конституційного ладу України. Вона — знаряддя згуртованості українського суспільства, засіб зміцнення державної єдності та територіальної цілісності України. Саме мова являється з'єднувальною ланкою в ланцюгу згуртованості українського народу. Лише забезпеченість та захист державної мови Конституцією і законами та її визнання на всій території України, може гарантувати охорону національної культури та сутності українського народу, його історичної спадщини, культури та національних здобутків.

Джерела

1. У справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) : Рішення Конституційного суду від 14.12.1999 р. № 10-рп/99. // Конституційний Суд України: Офіц. веб-сайт. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/406> (дата звернення: 14.12.2018).
2. *Сушко Р., Левицький М.* Хроніка нищення української мови. К.: МММ “Таля”, 2012. 80 с.
3. *Тищенко К. М.* Правда про походження української мови // Укр. тиждень. 2012. № 39 (256). 28.09-04.10. С. 22–64.

4. Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. М. Лук'яничков, Д. О. Новіков, К. Ю. Карелов, В. Т. Машика. Х.: Ранок. 2018. 256 с.
5. *Кочерган М. П.* Вступ до мовознавства. Видання 3-тє. К.: Академія. 2014. 368 с.
6. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Законодавство України. Верховна Рада України: веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 14.12.2018).
7. У справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про заходи державної мовної політики”: Рішення Конституційного Суду України від 28.02.2018 р. № 2-р/2018. // Конституційний Суд України: Офіц. веб-сайт. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2056> (дата звернення: 14.12.2018).
8. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Проект Закону України від 09.06.2017 р. № 5670-д // Верховна Рада України: Офіц. веб-портал. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994 (дата звернення: 14.12.2018).

Shevchenko V. C. State language as the basis of the constitutional order.

At the current stage of state-building the actual task is seen updating the language legislation. In particular, the development and adoption of a new language law is dictated by the need to increase the legal status of the Ukrainian language as a state language. Such a law should provide an effective legal mechanism for the implementation of the status of the state language.

The stability of the existing constitutional system is ensured, first of all, by the stability of the Constitution of Ukraine, which can not be considered as a means to achieve the political goals of certain political groups. The Constitution is an act of the constituent power of the Ukrainian people, and therefore the content and direction of constitutional regulation must be determined solely in the interests of the people.

Especially important for the development of language legislation in Ukraine is the clarification of the Constitutional Court that the concept of the state language is an integral part of the constitutional order of the state along with its territory, capital or state symbols. That is why this doctrinal position should become the basis for the development of language legislation in Ukraine.

The language situation in Ukraine today remains complex, characterized by a number of negative phenomena and trends and requires significant changes. This situation shows that new, effective mechanisms for the formation and implementation of the state language policy and the development of proper practice of the functioning of the state language are needed. First of all, the task of a holistic approach to solving linguistic problems, determination of the role of the Ukrainian language in the national states appears. The European vector of Ukraine means, in particular, the recognition of European standards and in the field of language policy. Developed European countries primarily seek to ensure the full functioning of the state (official) language, guarantee the preservation, development and use of languages of national minorities and indigenous peoples.

<https://doi.org/10.32689-2522-4603-2018-02-111-118>

Надійшла 20 жовтня 2018 р.